

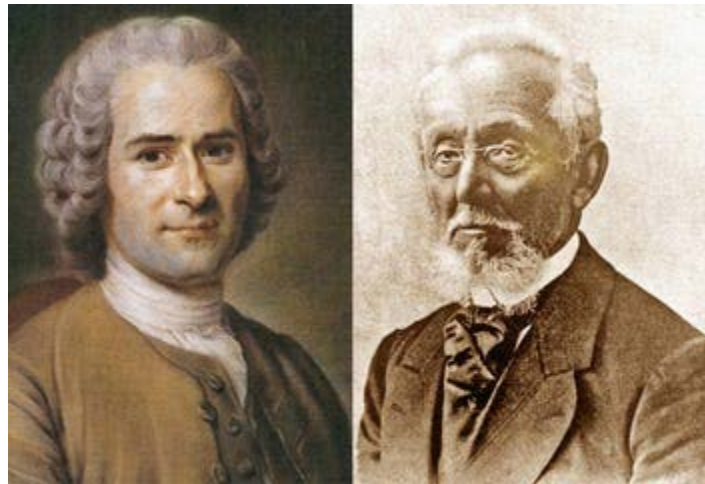
הנני מכבד כשרון נפשך רוססא מליץ יקר

מה מצא מנדלי מוכר ספרים לצאת נגד ההוגה הצרפתי ז'אן ז'אק רוסו

מנדלי מוכר ספרים וההוגה ז'אן ז'אק רוסו

31 במרץ 2023

[יעקב שביט](#)

"בשם ראשינו הנביאים ואנשי הרוח, בשם חכמי התלמוד עמודי דתנו ובשם ישורון אדירי התורה, אשר כולם מחזה שדי חזו בנפלאות היצירה וציוונו להכיר אלוהי כל הבריות מבריותיו ואדון כל התולדות מתולדותיו, בשם כל אלה אקרא עוד הפעם: שאו שערי חומת ישראל ראשיכם והינשאו פתחי אוהלי יעקב ויבוא ספרי לספר מעשה יה ונפלאותיו בתולדות הטבע!"

"איש אחד היה בארץ, איש אשר יד ושם לו בחכמים וזיכרונו לא יסוף מספר תולדות אדם, [ו]הנה האיש הוא הראה לדעת בכל מאמצי-כוח והוד המליצה, כי ההשכלה לנו למוקש וכי החוכמות לא תוכלנה שבת יחדיו עם הטוב והישר... הנני אוהב אותך למען טובך ויושר לבבך, ולמען אהבתך את האדם, אומנם [אבל] בכל-זאת הנני אומר לחזיונותיך חזיונות כי זרות הנה [הם]."

כך פותח מנדלי מוכר ספרים (שלום יעקב אברמוביץ, 1835-1917) את סדרת המאמרים שפירסם בעיתון "המליץ" ביוני-ספטמבר 1861 בשם "על דבר המדעים". כמעט מאה שנה אחרי שההיסטוריון, הסופר, המשורר והמתרגם ניקולאי מיכאלוביץ קרמזין פירסם את המסה "דבר מה על המדעים, האמנויות והנאורות" באלמנך "אגליה" 1794, מצא מנדלי לנכון לתרגם אותה לעברית. מסה זו מתחה ביקורת חריפה על יחסו השלילי של הפילוסוף הצרפתי ז'אן ז'אק רוסו למדע, כפי שבא לידי ביטוי בחיבוריו "על המדעים והאמנויות" (1750) וב"אמיל: על החינוך" (1762). בזמן הזה מנדלי כבר תירגם מאמרים בענייני מדע בעיתונות היהודית, ועכשיו תירגם והוסיף משלו כחלק מהמאבק שניהל באורתודוקסיה השמרנית וכדי לתת הכשר להנגשת המדעים לציבור היהודי במזרח-אירופה.

מנדלי החל לפרסם בראשית שנות השישים של המאה ה-19 מאמרים רבים בעיתונות היהודית על תחומי מדע שונים. המאמרים היו עיבודים מרוסית ומגרמנית שמטרתם "לטעת את ידיעת הטבע בספרותנו העברית", ובהם ניסח את הפרוגרמה של הכתיבה המדעית הפופולרית: תפקידה לסלק בורות ודברי הבל ולטפח סקרנות וחקירה חופשית ורציונלית. וכך אומר האברך הצעיר בן-דוד, שהציץ בספרי משכילים, בסיפורו של מנדלי "האבות והבנים" (1868): אם יהיו בידי יהודים ספרי מדע בעברית, אומר אותו אברך בדיוני, "תחל רוח הדעת לפעמם ורבים מישני איוולת יקיצו לחיי-עולם."

על דבר המדעים.

נעתק מאת שלום יעקב אבראמאווויץ. *

למען סודיעך כי לא על-הלחם לבדו יחיה
אדם כי על-כל-חולא פי יי יחיה האדם.
(דברים ח' ג')

איש אחד היה בארץ, איש, אשר יד ושם לו בחכמים
וזכרונו לא יסוף מספר תולדות אדם, הנה האיש ההוא הראה
לדעת ככל טאמצי-כת והוד המליצה, כי ההשכלה לנו למוקש
וכי החכמות לא תוכלנה שבת יהרו עם הטוב והישר.

הנני מכבד כשרון נפשך רוססץ מליץ יקר! אף הכב
האמתיים, הנגלות על פיך לבני הרוך ולזרעם אחריהם —
האמתיים, אשר לא תמחינה מלוחות השכלתנו מעתה ויגד
עולם — הנני אוהב אותכה למען טובך ויושר לבבך ולמען
אהבתך את האדם, אמנם בכל-זאת הנני אומר לחזיונותך
חזיונות, ולרות כי רות הנה.

וכדרך כלל משפטו על החכמות הנו משפט תהו וכהו,
הנשקף בחוכו אך סדרים-מתעים או על הסדרים ואשר תזרח
שמה אך שמש רמיה — כמו כיום הרח עולם, לרברו משורר
אחר, אשר יום ולילה תקעו כף וקרבו זה אל-זה בלי הכוונת
בנותם — כלי מוצאי בקר וערב. משפטו ההוא הנו אספסוף
תהפכות והניגוני-כחש, המוהלטים—לכבוד ולתפארת המחבר—
כדעת ובחכמת לב לא נקלה.

«אבל רוססץ טח» יצטר אלי «ולמה הרגוז אותו
בכברו?» — אף אנכי אשיב: הסופר טח אמנם ספרו חי
וקיים; פתאים יקראו בו. אלה, אשר לא יוסיפו עוד קיוא
בספר זולתו. — מנרל-עוז שם רוססץ לנו לדבר בעזאר נחק
על ההשכלה, ולולא הסניר אלהים בדיהם כמעט-קט את
רענו הנירא או יהפך כמו-רנע היכל ההשכלה הנחמר-והיה
מיני ספלה.

על דבר המדעים, מתוך סדרת המאמרים שפרסם בעיתון המליץ 27. יוני 1861

לא פלא שמנדלי נתלה באילן גבוה, ב"חכם קרמזין", מי שנחשב לאבי ההיסטוריה של רוסיה בזכות 12
הכרכים של "ההיסטוריה של המדינה הרוסית" שכתב. קרמזין היה גם סופר פורה, שחיבר בין היתר את
"מכתבים של נוסע רוסי" על המסע בן השנתיים בסוף שנות השמונים במערב-אירופה, עורך של
האנתולוגיות הספרותיות הרוסיות הראשונות ומתרגם (בין היתר תירגם את "יוליוס קיסר" של
שייקספיר), וגם פירסם באסופה "פתיאון של ספרות זרה" ארבעה מכתבים של רוסו.

אין ספק שמנדלי הכיר את "ההיסטוריה של המדינה הרוסית", שגם תורגם לכמה שפות אירופיות, אם כי
כשפנה בסוף 1864, בהזמנת חברת מרבי השכלה בפטרבורג, לכתוב בעברית ספר על ההיסטוריה של
רוסיה, הוא בחר להשתמש בספר הלימוד של דמיטרי אילובאביסקי, היסטוריון שמרני, לאומני ואנטישמי.
מנדלי מצא בקרמזין מקור להיתלות בו כדי לדחות את ההתנגדות של האורתודוקסיה היהודית להשכלה
ולמדע.

ובכל זאת, אפשר לתהות על הבחירה שלו לכתוב על רוסו. לא רבים מקוראי "המליץ" ידעו מיהו רוסו,
וסביר להניח שרובם לא הכירו את "חכמי יוון", ששמותיהם הופיעו במסה, ולכן מנדלי מצא לנכון להוסיף
את הרמב"ם, אבן עזרא, אברבנאל, ועוד כדוגמה לחכמים יהודים שעסקו במדעים. לא פחות מכך אפשר
לתהות מה טעם מצא מנדלי להציג את תורתו של רוסו, שגרס שלא רק שאין תועלת במדע אלא שהוא
משחית את בני האדם ומרחיק אותם מן "הטבע", לקוראים יהודים אורתודוקסים שבעיניהם "המדעים"
ממילא מאיימים על התורה והמסורת.

אלא שקרמזין, ובעקבותיו מנדלי, ראו ברוסו אוהב־אדם שנתקף בהזיות מוזרות "ובדרך כלל משפטו על החוכמות הינו משפט תוהו ובוהו", ואם יישאל למה להעיר אותו מקברו ישיב: "הסופר מת אמנם [אך] ספרו חי וקיים; פתאים יקראו בו". רוחו של רוסו חיה בספרו "אמיל", שבו קָשֶׁר קָשֶׁר על החוכמה והילל את הכסילות, את "חיי הבהמה". הוא מבקש להחזיר את האדם למצבו הפראי, בעוד שהשאיפה לדעת היא תכונה שבורא עולם העניק לבני האדם מטבע בריאתם ורק מדע והשכלה יוכלו לרפא ולשחרר את האדם מרעיונות הבל. ההשקפה הזאת היתה משותפת למנדלי ול"אוהבי המדע" בני זמנו והיא הנחתה את המשכילים היהודים הפופלריזטורים שכתבו על מדע לציבור היהודי. לטעון שהאדם מטבע בריאתו חדור "חשק עז אל החוכמה", וזו מלמדת אותו נפלאות מעשי האל.

כשנה אחרי המאמר על רוסו כתב מנדלי שההתנגדות למדע נוגדת את טבע האדם: החוכמות והמדעים הם "פרי תשוקות טבעיות וכישרוני נפש האדם", הם ביטוי מובהק ל"מותר האדם" ומובילים אותו במעלה "הר השלמות". אי־אפשר אפוא למנוע מהיהודים לממש את התשוקה הטבעית לדעת. הדרך להתמודד עם טענות היראים והחרדים — אלה הטוענים "למה תהיה לנו למוקש! הנה את בני עמנו ויעבדו את ה' אלוהיהם!" — היא להזכיר שלימוד החוכמות הוא חלק בלתי־נפרד מהמורשת היהודית: "בשם ראשינו הנביאים ואנשי הרוח, בשם חכמי התלמוד עמודי דתנו ובשם ישורון אדירי התורה, אשר כולם מחזה שדי חזו בנפלאות היצירה וציוונו להכיר אלוהי כל הבריות מבריותיו ואדון כל התולדות מתולדותיו, בשם כל אלה אקרא עוד הפעם: שאו שערי חומת ישראל ראשיכם והינשאו פתחי אוהלי יעקב ויבוא ספרי לספר מעשה יה ונפלאותיו בתולדות הטבע!"

במענה לשאלון של עיתון רוסי כתב מנדלי ב-1865: "החכמים חדלו להיות ככיתה מיוחדת ומתאמצים בהשתדלות גדולה לפתוח שערי בינה הסגורים ולשבור שבר לכל עם הארץ את הידיעות וההמצאות, שילקטו מעולם המציאות!" ועוד הוסיף מנדלי, בעקבות סופר ההשכלה היהודית נפתלי הרץ וייזל, שיהודי צריך גם ללמוד "חוכמות טבעיות", שגם הן, כמו התורה, "מעשה אלוהים". בסדרת מאמרים "לכו מפעלות ה'", שפירסם ב"המליץ" בינואר-פברואר 1861, קודם למאמר על רוסו, הוא כתב שהאדם הוא "כאחד מבני האלוהים לדעת הדר כבוד ה' והדר גאון התולדה", ולכן "השכיל להתבונן בנפלאות הבריאה ולחקור את 'מחברת ה' הגדולה', הכתובה באצבע אלוהים". כלומר: אלוהים ברא אדם תבוני, כזה שיוכל להכיר ולהבין את נפלאות בריאתו של היקום והחוקים המנהלים אותו, ולכן כל גילוי מדעי וכל תיאוריה מדעית חדשה מאשרים את עיקרי האמונה.

ה"טבע" שמדבר עליו מנדלי אינו "הטבע" של רוסו שעניינו ב"טבע האדם", זה שיצא "טוב מתחת ידיו של בורא עולם" אבל "אינו רוצה שום דבר כפי שעשהו הטבע" והכל מתנוון תחת ידיו, ולכן חינוכו צריך לפתח אצלו הרגלים המתאימים לטבע. "רוסֶסָא! רוסֶסָא!" מגיב מנדלי על הדברים האלה, "זיכרונוך לברכה היום בארץ; הנך מת, אבל רוחך חי בספרך 'עמיל'... ואתה היללת אושר כסילות ופתיות, היללת הסכל והצלחת חיי בהמה. כי באמת מה מותר האדם הוא מן הבהמה אשר כל עמלו אך לפיו?!" האדם, עונה מנדלי לרוסו, נולד יצור תבוני, סקרן, שבכוחו גם להבין את "הטבע" וגם לשנותו.

אפשר למצוא את ה"טבע" של מנדלי גם בשלושה הכרכים של "תולדות הטבע", שהיו המפעל המדעי החשוב והמשפיע של מנדלי. הוא החל בו ב-1862, שנה אחרי המאמר על רוסו, וסיימו ב-1872. הטבע של מנדלי אינו אידיאה אלא העולם הריאלי, הגדול והמגוון ושל יונקים, זוחלים ובעלי כנף, ותופעות טבע כמו רעידת אדמה, ברקים ורעמים, הופעת כוכב שביט ועוד.

כך הביאו מנדלי וכותבים אחרים בתחום המדע הפופולרי לקהל הקוראים היהודי של שנות השישים של המאה ה-19 מידע על המתרחש בעולם המדע בפסיקה, כימיה, אסטרופיסיקה, ביולוגיה ועוד, ועשו לו היכרות עם מושגים כמו אנרגיה ושימור האנרגיה, היסודות הכימיים, אלקטרומגנטיות, תרמו־דינמיקה, חומר ומסה, מולקולות ועוד. מנדלי כתב: "עוד נִבְעֶר פְּלִיאָצְדָם מְדַעַת הַסּוּד, / אֵיךְ בְּרָא אֱלֹהִים הָעוֹלָם וְהַסּוּד; סוּדוֹ נִעְלָם וְיִשְׁגְּנוּ, / עֵמוֹק, עֵמוֹק וְיִמְצְאֵנוּ" (שורות שיר שנכתבו בהשראה ספר בן סירא ג' י"ט-כ'; חגיגה י"ג א'). אבל את "הנסתרות" איזה כוחות פועלים ואיך הם פועלים בעולם אחרי שנברא מגלים המדעים, שהם חלק ממעשה הבריאה.

הציטוטים מ"אמיל" הם מתרגומה של ארזה טיר־אפלוויט.